

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2023.3.11>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Дмитро ПРАСОЛ

Використання алгоритм-схеми у підготовці психологів та соціальних працівників до роботи з дитиною молодшого шкільного віку в ситуації переживання нею смерті одного з батьків*

DMYTRO PRASOL. *The use of the algorithm-schema in the training of psychologists and social workers to work with a child of primary school age in a situation of experiencing the death of a parent. In the article the features of professional practical training of future psychologists and social workers in terms of situational learning through the use of algorithm-schemes of work with children who experience the loss of parents. Presents the main steps of the work of specialists in the provision of psychological assistance to the child in a situation of death of a parent, using the appropriate algorithm schema, which is an essential component of practical training of future specialists.*

Keywords: *algorithm diagram, preparation of professional, psychological trauma, difficult life situation, traumatic stress, internal resources, frustration.*

1. Вступ

Сучасне українське суспільство живе у час значних суспільних та політичних потрясінь, гібридної війни, економічної кризи та психологічних деформацій, що негативним чином впливає як на суспільство в цілому, так і на дітей як найбільш тендітну категорію населення. Зокрема, діти молодшого шкільного віку в сучасних умовах збройного конфлікту, особливо з сімей переселенців із зони АТО, значно частіше переживають складні життєві, психотравмуючі ситуації, потребують належної психологічної допомоги для відновлення душевної рівноваги, зниження фруструючих переживань, подальшої успішної соціалізації.

Гібридна війна включає у себе такі складові як силове протистояння, економічну війну, прихований геноцид (руйнування генофонду суспільства), організаційну війну (через створення неефективної системи влади), інформаційну (масоване просування вигідної інформації та замовчування невигідної) та хронологічну війну (як викривлену інтерпретацію характеру цивілізаційних процесів), духовну війну (як впровадження збочених життєвих цінностей та викривлення уявлень про добро і зло).

2. Виклад основного матеріалу

Психологічна практика показує, що люди, яким довелося прийняти участь у військових діях, досить часто страждають на різноманітні психічні розлади, а пережитий травматичний досвід негативно впливає на подальший особистісний розвиток. У зв'язку з цим професійна підготовка майбутніх психологів та соціальних працівників у вищих навчальних закладах має бути спрямована в першу чергу на вироблення у студентів як майбутніх спеціалістів практичних навичок роботи з дітьми, які пережили складні життєві, психотравмуючі ситуації. Реалізація *ситуаційного навчання* створює можливості для успішної реалізації практичної професійної підготовки студентів через опанування відповідними алгоритм-схемами роботи з дітьми, що сприятиме забезпеченню країни ефективними професіоналами, здатними швидко надати психологічну допомогу дітям, які пережили психотравмуючу ситуацію.

Складна життєва ситуація ставить перед дитиною значні об'єктивні та психологічні труднощі, призводить до значної психологічної напруги та змін у психофізіологічному стані молодшого школяра. Однією з найбільш гостро переживаних

дитиною складних життєвих ситуацій є ситуація смерті одного чи обох батьків дитини. Зіткнення дитини зі смертю призводить до переживання нею тих же психологічних стадій, що і у дорослі люди – це шок, заперечення, гнів, депресія і пов'язаний з нею відчай, почуття провини і насамкінець поступове прийняття смерті рідної людини. Малкіна-Пих І.Г. зазначає, що головним завданням психолога є побудова у молодшого школяра нового ставлення до померлого і продовження життя: це не забуття людини, не відсутність емоцій, а саме їх перебудова: емоційне ставлення дитини до померлого має так змінитися, щоб у неї з'явилася можливість продовжувати жити, вступати в нові емоційно насичені відносини [6, 65].

Поняття «стрес» давно ввійшло до повсякденної мови, однак мало хто розрізняє стрес звичайний і *стрес травматичний*, і якщо в першому випадку мова йде про стан нервово-психічної напруги, що викликається впливом різних інтенсивних стимулів середовища на людину, то в другому випадку – це стан, який виникає у людини, яка пережила щось, що виходить за рамки звичних напружених ситуацій [5, 132]. Травма виникає в розриві між можливістю змінити ситуацію та примиритися з нею, коли ні того, ні іншого людина зробити не може. Механізм виникнення травма-

тичного стресу включає:

1) в травматичній ситуації:

- наростання напруги;
- відбиток ситуації в психіці;

2) після травматичної ситуації:

- неможливість завершити ситуацію;
- симптоми «повторення» ситуації (на всіх рівнях психіки);
- неможливість розслаблення.

Подальші проблеми, які виникають внаслідок отриманого травма-тичного досвіду, функціонування та розвитку особистості як носія досвіду психічної травми, можна поєднати у наступні групи:

деструктуризація, а згодом – негативна реструктуризація системи відносин дитини з оточуючим світом, наростання обмежень функціонування Его-системи;

афективні, когнітивні, особистісні, поведінкові розлади;

психосоматичні розлади (гіпертонія, бронхіальна астма, тахікардія, виразкова хвороба тощо).

Переживання психотравми актуалізує трансформацію особистості, за якої імовірність розвитку небажаної (наприклад,

девіантної) поведінки як форми компенсації і захисту від тяжких переживань значно збільшується [5, 26].

Для успішного подолання негативних наслідків події смерті батьків дитина потребує належної психологічної підтримки. Саме тому в рамках реалізації дослідження прикладної теми наукового колективу на чолі з Литвиненко І.С. «Професійна підготовка майбутніх педагогів-психологів до роботи з дітьми, які знаходяться у складних життєвих ситуаціях» одним з важливих елементів професійної підготовки студентів нами вважається опанування ними відповідними алгоритм-схемами роботи з дитиною, що дозволяє майбутнім спеціалістам оволодіти чітко структурованими знаннями, уміннями і навичками роботи зі школярем та його рідними в конкретних життєвих ситуаціях. На даний час такий підхід до професійної підготовки студентів не є розповсюдженою практикою, а сама інформація в науковій літературі щодо побудови стратегії роботи психолога, соціального працівника з дитиною у психотравмуючій ситуації подається переважно в описовій формі без визначення загального алгоритму роботи. Тому реалізація окресленого варіанту ситуативної підготовки майбутніх спеціалістів є вкрай актуальною і тому як приклад алгоритму роботи фахівця з однією із найбільш складних життєвих, психотравмуючих ситуацій для дитини представлена алгоритм-схема роботи з молодшим школярем у випадку смерті одного з батьків.

В рамках аналізованої психотравмуючої ситуації була розроблена чітко структурована стратегія побудови взаємодії педагога-психолога з дитиною та її рідними у випадку смерті одного з батьків, яка представлена нижче спочатку у стислій формі із використанням умовних кодів (див. Схему 1) для загального розуміння алгоритму роботи з дитиною, а вся основна інформація представлена надалі у розгорнутій схемі-алгоритму, яка структурно складається з семи блоків, які поетапно реалізуються (див. Схему 2). Під час роботи за алгоритм-схемою використовуються умовні коди – це короткі позначення, які містять в собі посилання на один з блоків схеми роботи з ситуацією та його окремі елементи. Зокрема, **ДІ** – це додаткова інформація за іншими блоками алгоритму-схеми; **ПР1, ПР2, ПР3** – коди на позначення причин смерті одного з батьків дитини; **ВП1, ВП2, ВП3** – позначення можливих варіантів виникаючих проблем; **МЕ, МК, МП** є кодами на позначення маркерів, які дозволяють діагностувати наявність психологічної проблеми та її

характер; **Т** – код на позначення виникнення можливих негативних наслідків у психіці та поведінці дитини безпосередньо невдовзі після смерті одного з батьків дитини; **М** – позначення виникнення можливих негативних наслідків через тривалий час після завершення дії психотравмуючої ситуації (у майбутньому часі); **ОП1, ОП2, ОП3** – позначення особливостей переживання дитиною смерті в залежності від конкретного віку молодшого школяра (6-7, 8-9, 10-11 років відповідно); **УУП1, УУП2, УУП3** – позначення умов усунення причин виникнення психологічних проблем у молодших школярів внаслідок переживання складної життєвої ситуації; **УН1, УН2, УН3** – шляхи усунення негативних наслідків.

Необхідне зазначити, що хоча період гострого переживання горя у молодшого школяра може бути коротшим, аніж у дорослої людини, проте при зіткненні дитини з новими подіями її горе може знову оживати (наприклад, під час проведення родинних свят в школі, святкування днів народження). Досить поширена практика замовчування факту смерті рідної людини та заборона на прояви істинних почуттів можуть призводити до появи залишкових маркерів у дитини (некерованої поведінки, гострої чутливості при розлуці, відсутності прояву почуттів тощо). Крім того, навіть у реакціях 10-12-річних дітей (передлітковий вік), які пережили втрату близької людини, можна спостерігати фрагментованість поведінки – періодичне чергування станів смутку та розваг, що є способом психологічного захисту дитини від стану тривоги і страждання [10, 61].

Звичайно, неможливо надати майбутнім психологам та соціальним працівникам як майбутнім фахівцям чіткого рецепту дій за кожним конкретним випадком, пов'язаним зі смертю одного з батьків дитини, а тому головне для фахівця – це виходити з потреби дитини в конкретній ситуації, оскільки смерть батька і неможливість виявити своє горе є *фрустрацією*, яка призводить до зламу стійкої сімейної структури, звичних стосунків дитини з рідними, значні зміни у взаємовідносинах з іншими людьми. Саме на це і спрямоване оволодіння студентами алгоритм-схеми роботи з дітьми. Завданням майбутніх фахівців під час ситуаційного навчання є вироблення умінь надавати дитині можливість висловити свої істинні почуття та переживання, дозволити виразити своє горе, що в кінцевому випадку сприятиме відновленню психологічної рівноваги молодшого школяра. Як зазначав К. Ізард, «горе виконує біологічні та соціальні функції, що полегшують соціальні прихильності і групову

Схема 1

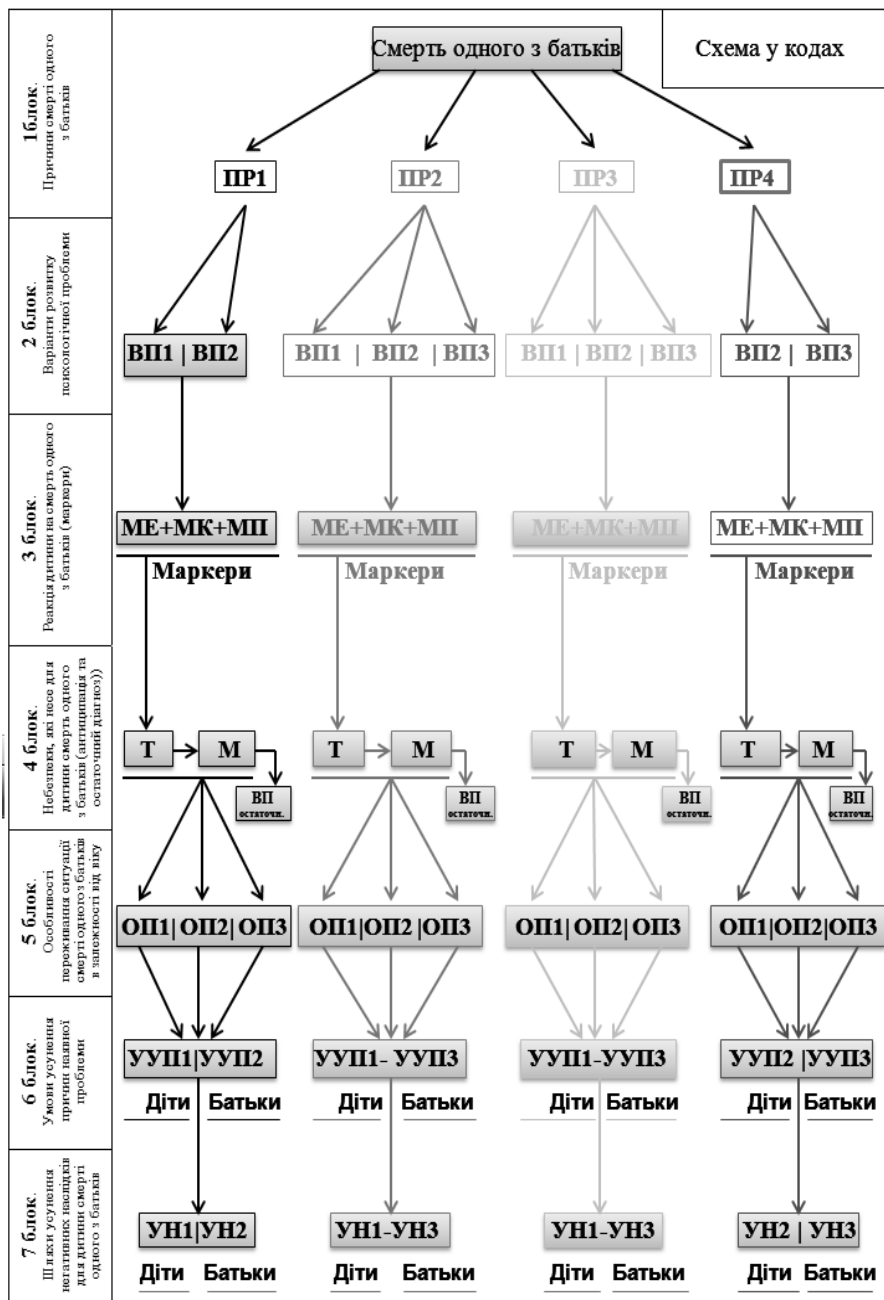
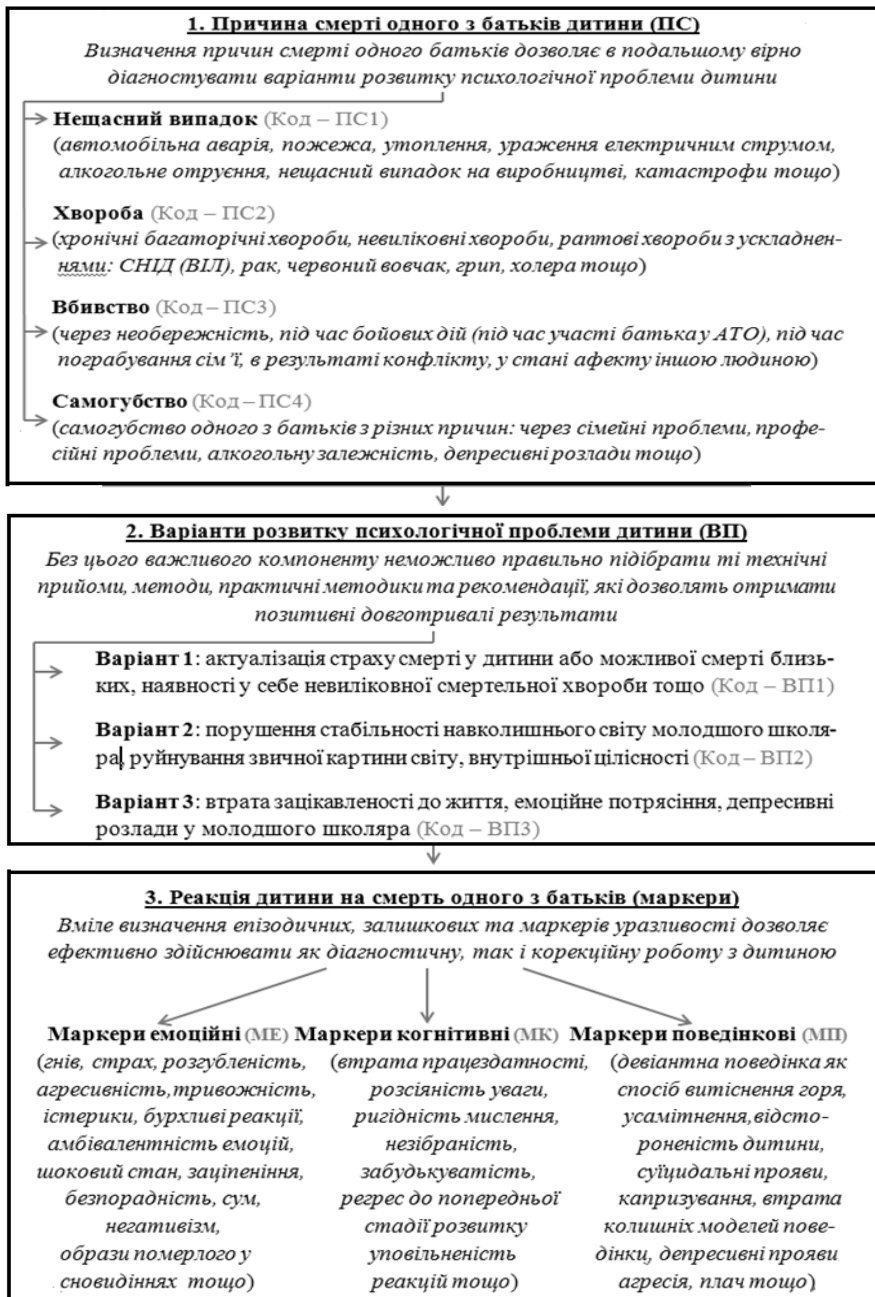

Схема 2

4. Небезпеки, які несе для дитини смерть одного з батьків

Реалізація антиципації впливу негативних наслідків ситуації розлучення на психіку і поведінку дитини без надання їй належної психологічної допомоги

Теперішній час – загальний перелік небезпек (Код – Т)

Емоційна дестабілізація дитини, гострі емоційні спалахи, тривожність, занепокоєння, стан фрустрованості, агресивність, ворожі реакції, конфлікт, страх смерті, почуття провини, негативізм, безпорадність, шоківий стан, замкнутість, самоусунення дитини із ситуації, образа на померлого, фізичні страждання і психосоматичні розлади (спазми в горлі, напади задухи, постійна потреба вдихнути, втрата м'язової сили, знемога тощо), розлади сну та апетиту, регресія у розвитку, занепад сил, зниження успішності навчання молодшого школяра тощо

Майбутній час – загальний перелік потенційних небезпек (Код – М)

Потенційний фактор десоціалізації дитини, виникнення шкідливих залежностей, уповільнення розвитку дитини, в окремих випадках фантазії про повернення померлих, образа на померлого та перенесення її на весь світ, незрілі психологічні механізми захисту, невпевненість у собі та майбутньому, песимістичність світогляду, негативізм, депресивні розлади, невротизм, психосоматичні розлади, виниклі внаслідок травматичних переживань хронічні захворювання (бронхіальна астма, нейродерміт тощо)

5. Особливості переживання дитиною ситуації смерті одного з батьків в залежності від віку (ОП)

Вікові етапи значною мірою зумовлюють характер реакції дитини на смерть батька, переживаємі нею у зв'язку з цим почуття, і, як наслідок, напрямки подальшої корекційної роботи психолога з дитиною

6-7 років (ранній молодший шкільний вік) – переживання смерті одного з батьків зазвичай виявляється в тому, що дитина все ще думає, що її думки можуть впливати на оточуючий світ, вона ще живе в ілюзії своєї всемогутності, в деяких випадках дитина може очікувати повернення батьків, шукати батька (матір), начебто забуваючи про смерть. Згодом дитина остаточно розуміє, що померлий батько вже ніколи не повернеться. Концепція смерті ще остаточно не сформована в цей період: бути померлим розуміється як бути відсутнім. Проте вже може з'являтися страх смерті і, як наслідок, прагнення підтвердження власного безсмертя. Наявна фрагментованість поведінки учня (періоди туги за померлим можуть періодично змінюватися іграми та розвагами). (Код – ОП1)

8-9 років (середній молодший шкільний вік) – дитина розуміє, що смерть людини неминуха і остаточно. Неможливість змінити виниклі життєві обставини може викликати у дитини почуття суму, тривоги. Виникає страх смерті і прагнення до безсмертя («не хочу дорослішати, рости, аби не померти»). Це може бути наслідком прийнятого з боку батьків соціально санкціонованого міфу про безсмертя. Тривога за своє благополуччя і благополуччя рідних. Можлива фрагментованість поведінки молодшого школяра (час від часу періоди суму і туги змінюються розвагами, іграми і навпаки). (Код – ОП2)

10-12 років (переддлітковий вік) – розуміння дитиною смерті стає більш абстрактним, молодший школяр вже задумується про її наслідки, як зміниться подальше життя зі смертю одного з батьків. Розуміння життя і смерті наближається до такого у дорослого. З'являються думки про несправедливість смерті. Діти, особливо хлопчики, часто можуть не хотіти говорити про смерть через болісні переживання з цього приводу. Можливе почуття провини, суїцидальні думки, складна поведінка як пошук покарання з боку дорослих. Все це можлива фрагментованість поведінки (періоди суму і туги за померлим змінюються розвагами і навпаки). (Код – ОП3)

6. Умови усунення причин наявної проблеми

Умови, створення і дотримання яких сприяє профілактиці та/або корекції негативного впливу смерті одного з батьків на психіку і поведінку дитини

Стратегія поведінки для дитини
(основна робота психолога – з дитиною!)

Стратегія поведінки для рідних
(може додатково супроводжувати роботу психолога з дитиною)

Варіант 1 (дитина) – основна робота психолога (Код – УУП1)

Формування почуття безпеки; зниження страху власної смерті або смерті близьких; робота над позбавленням від почуття провини; збереження подальших взаємин з рідними та близькими, надання дитині можливості висловити свої емоції (страх, тривогу, гнів, агресивність, почуття провини, амбівалентні почуття); робота з невпевненістю; робота з соматичними розладами дитини (болі в животі, головні болі, порушення сну, апетиту тощо) ДІ – (ВП1)

Варіант 1 (рідні дитини) – допоміжна робота психолога

Не затягувати з повідомленням про смерть; однакова стратегія рідних щодо інформування дитини про смерть одного з батьків, її причин та сутності з урахуванням віку та емоційного стану дитини; умовний спокій; запевнення в любові та надійності рідних, стабільності стосунків; не давати дитині примарної надії на «оживлення» померлого батька; надання можливості вираження горя з іншими, вислуховувати її; перерозподілити функції в сім'ї, оточити дитину фізичною турботою, здійснювати тривалі прогулянки

Варіант 2 (дитина) – основна робота психолога (Код – УУП2)

Регулярні спільні зустрічі, заходи з батьком, рідними та близькими дитини; зняття з себе звинувачення у смерті одного з батьків; пошук позитивних моментів, радостей у спілкуванні з рідними; робота з впевненістю дитини; надання дитині можливості висловити свої емоції (страх, тривожність, агресивності, горе, образи) та відреагувати їх через поведінкові прояви (плач, крик, рухову активність тощо) ДІ – (ВП2)

Варіант 2 (рідні дитини) – допоміжна робота психолога

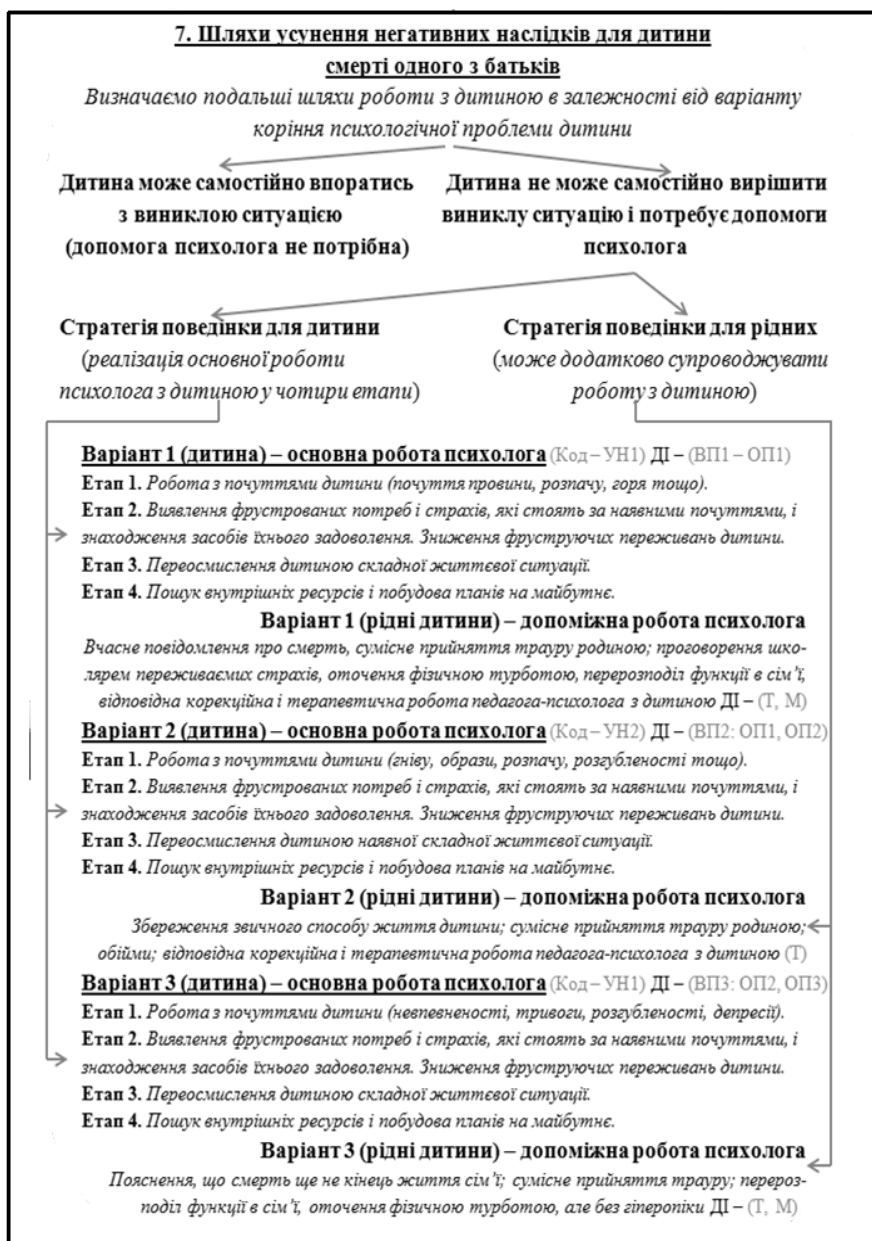
Пояснення причин смерті (чесно і просто без особливих подробиць); не створювати по можливості різких змін у житті дитини; стабільні регулярні зустрічі дитини з рідними; бесіди про плани на майбутнє дитини, рідних; позитивний приклад з боку значимих для дитини дорослих; спільні відпочинки, захоплення з дитиною; перерозподілити функції в сім'ї, оточити фізичною турботою; надання можливості вираження горя, вислуховувати її

Варіант 3 (дитина) – основна робота психолога (Код – УУП3)

Усвідомлення дитиною того, що батько, рідні так само люблять її; збереження дружніх відносин з рідними та близькими; звільнення дитини від потоку негативних переживань; вираження актуальних переживань дитини, зниження депресивних проявів тощо ДІ – (ВП3)

Варіант 3 (рідні дитини) – допоміжна робота психолога

Шанобливе ставлення до почуттів дитини; вчасне повідомлення дитини про смерть; спільні зустрічі, відпочинки, заходи рідних з дитиною, перерозподілити функції в сім'ї, оточити дитину фізичною турботою; здійснювати тривалі прогулянки; вислуховувати її

згуртованість. Подібно до всіх емоцій або емоційних структур, горе заразливо, і ця заразливість викликає співчуття і посилює зв'язок між тими, хто поніс важку втрату» [8, 269].

3. Висновки

Таким чином, відпрацьовування з дитиною психотравмуючої ситуації виконує адаптивну функцію, забезпечуючи можливість для при-стосування до втрати і налагодження подальшого життя. В рамках реа-лізації програми «Знаю і Розумію: практичний матеріал надання психо-логічної допомоги молодшим школярам, які знаходяться в складних жит-тєвих ситуаціях або пережили психотравмуючі ситуації» під час практич-ної підготовки майбутніх педагогів-психологів значний акцент у роботі за алгоритмом-схемою здійснюється на виробленні діагностичних навичок, навичок визначення внутрішніх ресурсів особистісного потенціалу, що включає у себе відповідні якості, мотивацію та уміння, які допомагатимуть дитині молодшого шкільного віку зсередини успішно відреагувати складну життєву ситуацію, а також основам взаємодії та психологічного просвіт-ництва як педагогів, так і рідних дитини молодшого шкільного віку.

References:

1. Волкан В., Зинтл Э. Жизнь после утраты. Психология горевания В. Волкан, Э. Зинтл. – СПб: «Когито-Центр», 2007. – 160 с.
2. Захаров А.И. Дневные и ночные страхи у детей / А.И. Захаров. – Серия «Психология ребёнка». – СПб: Питер, 2000. – 448 с.
3. Исаев Д.Н. Психопатологическая реакция детей на смерть родителя // Актуальные проблемы психиатрии. – Киров: 1996. – С. 34-37.
4. Кюблер-Росс Э. О смерти и умирании / Э. Кюблер-Росс. – Симферополь: София, 2001. – 142 с.
5. Литвиненко І.С., Прасол Д.В. Основи екстремальної психології: Навчально-методичний посібник / І.С. Литвиненко, Д.В. Прасол. – Миколаїв: Вид-во «Арнекс», 2011. – 292 с.
6. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь близким / И.Г. Малкина-Пых. – СПб.: ЛитРес, 2009. – 240 с.
7. Психологическая поддержка детей со страхами //Школьный психолог. Приложение к газете «Первое сентября». – 2002. – №6. – С. 4
8. Сельчёнок К.В. Психология смерти и умирания / Под ред. К.В. Сель-чёнок. – Минск: Харвест, 1998. – 656 с.
9. Фельдштейн Д.И. Глубинные изменения детства и актуализация психо-лого-педагогических проблем развития образования / Д.И. Фельд-штейн. – СПб.: СПбГУП, 2011. – 36 с.
10. Фурманов И.А., Аладыин А.А., Фурманова Н.В. Психологическая работа с детьми, лишёнными родительского попечительства. Книга для психологов / И.А. Фурманов, А.А. Аладыин, Н.В. Фурманова. – Минск: Тесей, 1999. – 224 с.

11. Энтони С. Открытие смерти в детстве и позднее / Перевод Т.С. Драбкина. – М.: Элиот, 2008. – 390 с.
12. Шефов С.А. Психология горя / С.А.Шефов. – СПб.: Речь, 2006. – 144 с.

Transliteration of References:

1. Volkan V., Zyntl E. (2007). Zhyzn posle utraty. Psykholohyia horevanyia V. Volkan, E. Zyntl. SPb: «Kohyto-Tsentr». 160 s.
2. Zakharov A.Y. (2000). Dnevnye y nochnye strakhy u detei / A.Y. Zakharov. Seryia «Psykholohyia rebyonka». SPb: Pyter, 2000. 448 s.
3. Ysaev D.N. (1996). Psykhopatolohycheskaia reaktsyia detei na smert rodytelia // Aktualnye problemy psykhyatryi. Kyrov: 1996. S. 34-37.
4. Kiubler-Ross E. (2001). O smerty y umyranyy / E. Kiubler-Ross. Symferopol: Sofyia. 142 s.
5. Lytvynenko I.S., Prasol D.V. (2011). Osnovy ekstremalnoi psykholohii: Navchalno-metodychnyi posibnyk / I.S. Lytvynenko, D.V. Prasol. – Mykolaiv: Vyd-vo «Arneks». 292 s.
6. Malkyna-Pykh Y.H. (2009). Psykholohycheskaia pomoshch blyzkym / Y.H. Malkyna-Pykh. SPb.: LytRes. 240 s.
7. Psykholohycheskaia podderzhka detei so strakhamy //Shkolnyi psykholoh. Prylozhenye k hazete «Pervoe sentiabria». 2002. №6. S. 4
8. Selchyonok K.V. (1998). Psykholohyia smerty y umyryania / Pod red. K.V. Selchyonok. Mynsk: Kharvest. 656 s.
9. Feldshtein D.Y. (2011). Hlubynnye yzmeneniia detstva y aktualyzatsyia psykhologo-pedahohycheskykh problem razvytiia obrazovanyia / D.Y. Feld-shtein. SPb.: SPbHUP. 36 s.
10. Furmanov Y.A., Aladyn A.A., Furmanova N.V. (1999). Psykholohycheskaia rabota s detmy, lyshennymy rodytelskoho popechytelstva. Knyha dlia psykhologov / Y.A. Furmanov, A.A. Aladyn, N.V. Furmanova. – Mynsk: Tesei. 224 s.
11. Entony S. (2008). Otkrytye smerty v detstve y pozdnee / Perevod T.S. Drabkina. M.: Elyot. 390 s.
12. Shefov S.A. (2006). Psykholohyia horia / S.A.Shefov. SPb.: Rech. 144 s.

The Author

Dmytro Viktorovych PRASOL
Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of the Department of Social Work,
Mykolaiv National University by V.O. Sukhomlynskyi,
Mykolaiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5186-1383>
E-mail: prasoldv2561@gmail.com

Abstracts

ДМИТРО ПРАСОЛ. Використання алгоритм-схеми у підготовці психологів та соціальних працівників до роботи з дитиною молодшого шкільного віку в ситуації переживання нею смерті одного з батьків. У статті розкриваються особливості професійної практичної підготовки майбутніх психологів та соціальних працівників в умовах ситуативного навчання шляхом використання алгоритм-схеми роботи з дітьми, які переживають втрату батьків. Представлені основні кроки роботи фахівців у наданні психологічної допомоги дитині, яка переживає ситуацію смерті одного з батьків, із використанням відповідної алгоритм-схеми, яка є суттєвим компонентом практичної підготовки майбутніх спеціалістів.

Ключові слова: алгоритм-схема, підготовка професійна, психотравма, складна життєва ситуація, стрес травматичний, ресурси внутрішні, фрустрація.

DMYTRO PRASOL. Wykorzystanie schematu blokowego w przygotowaniu psychologów i pracowników socjalnych do pracy z dzieckiem w wieku edukacji wczesnoszkolnej, gdy doświadczyło ono śmierci jednego z rodziców. W artykule przedstawiono specyfikę praktycznego przygotowania zawodowego przyszłych psychologów i pracowników socjalnych w warunkach nauczania metodą sytuacyjną poprzez zastosowanie schematu blokowego pracy z dziećmi dotkniętymi utratą rodziców. Przedstawiono główne etapy pracy specjalistów w zakresie udzielania pomocy psychologicznej dziecku w sytuacji, gdy doświadczyło ono śmierci jednego z rodziców, wykorzystując odpowiedni schemat blokowy, który jest istotnym elementem praktycznego przygotowania przyszłych specjalistów.

Słowa kluczowe: schemat blokowy, przygotowanie zawodowe, trauma psychologiczna, trudna sytuacja życiowa, stres traumatyczny, zasoby wewnętrzne, frustracja.

* Матеріал підготовлено у 2017 році (коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України) і вперше представлено на I-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї «“ІПТСР: дорослі, діти та родини в ситуації війни” (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна) (Ред.)